

תוכן העניינים

7	מבוא
15	מדינת האתונאים
15	משפט האלקמאונים
16	המשטר החברתי-המדיני לפני סולון
19	דֶרְקוֹן
20	סולון
21	שמיטת החובות
22	משטרו של סולון
28	מסעו של סולון
32	המצב באתונה אחרי צאת סולון
33	פְּיִסְטֶרְטוֹס ומשטרו
38	בני פְּיִסְטֶרְטוֹס
42	גירוש הטיירנים
44	קְלִיסְתֶּנֶס
47	התפתחות הדמוקרטיה מקְלִיסְתֶּנֶס ועד פְּרִיקְלֶס
52	תקופת פְּרִיקְלֶס ומלחמת פְּלוֹפּוֹנֶסוֹס
58	המהפכה האוליגרכית הראשונה (411 לפסה"נ)
65	המהפכה האוליגרכית השנייה (404/3 לפסה"נ)
70	חידוש הדמוקרטיה (403 לפסה"נ)
74	סיכום החלק ההיסטורי

76	האָפּבײַם
78	המועצה
82	גוברי אַתְּנָה והמוכרים
84	הגובים ורואי החשבונות
86	הפיקוח על הפרשים
87	שוטרים ופקחים
89	הבוררים
92	רואי חשבונות, מזכירים ופקידי קודש
94	תשעת האַרכוֹנְטִים
96	האַרכוֹן
98	המלך
100	הפּוֹלְמָרְכוֹס
101	התּסמוֹתִים
103	פקידי המשחקים
104	משרות צבאיות
106	משכורות
107	בתי המשפט: הגרלת השופטים וחלוקתם
111	המשפט
113	ההצבעה בבית המשפט
116	קטעים מן החלק הראשון של 'מדינת האתונאים'
118	ביבליוגרפיה נבחרת
123	מפתח העניינים

מבוא

בשנת 1880 התפרסמה הידיעה, כי בין קטעי הפפירוס שהעלו חולות פיוס שבמצרים נמצאו גם שני דפים קטנים שנרכשו על ידי המוזאון המצרי של ברלין ובהם אפשר היה לקרוא משפטים מקוטעים מעטים שעניינם תולדות משטרה המדיני של אתונה.¹ כעבור עשר שנים בישר ה'טיימס' הלונדוני (מ־19 בינואר 1891) לקהל קוראיו, כי המוזאון הבריטי רכש כמה מגילות פפירוס שמוצאן ממקום בלתי ידוע וכי שלוש מהן מכילות את 'מדינת האתונאים' לאריסטו. ימים מספר לאחר מכן (ב־30 בינואר 1891) ראה הטקסט החדש אור בדפוס בהוצאתו של פ"ג קניון, מי שהיה לימים מנהל המוזאון הבריטי.² מכיוון שחסרו ראשיתו וסופו של החיבור שפורסם על ידי קניון, לא נזכרו בו כלל שמו של המחבר ושם החיבור. מכתב היד אפשר היה ללמוד כי לפחות ארבעה מעתיקים עסקו במלאכת כתיבתו של הפפירוס על מגילה ששימשה קודם לכן לרישום חשבונותיו של מנהל אחוזה מתקופת אספסיאנוס קיסר. זמנו של כתב היד נקבע לסוף המאה הראשונה או לראשית המאה השנייה לסה"נ, אולם קביעתו של קניון הייתה נחרצת ונטולת היסוסים: החיבור הוא 'מדינת

F. Blass, *Hermes* 15 (1880), pp. 366–382 1

Aristotle, *On the Constitution of Athens*, ed. F. G. Kenyon, London 2

האתונאים' לאריסטו. אכן ידוע היה מכבר כי בבית מדרשו של אריסטו נאסף חומר רב על חוקותיהן ועל משטרן המדיני של מדינות רבות בעולם היווני ואף מחוצה לו, וכי חומר זה שימש לעריכת לא פחות מ־158 'תיאורי משטרים' (politeiai). החיבורים האלה היו ידועים היטב בעולם העתיק, נכללו בקטלוגים של כתבי אריסטו, ואף השתמרו מובאות וציטוטים מ־99 מהם, אולם החיבורים עצמם אבדו עוד בסוף התקופה העתיקה ואירופה של ימי הביניים כבר לא ידעה אותם. מן המובאות היה ידוע על חיבור בשם 'מדינת האתונאים' (*Athenaion Politeia*), שהשתמרו ממנו 86 מובאות, והנה 78 מהן נמצאו בטקסט שפרסם קניון, ואילו לגבי שמונה הנותרות אפשר היה להוכיח שמקומן בחלקים החסרים בפפירוס בראשית החיבור ובסופו. הקטעים שפורסמו בשנת 1880 הופיעו כולם בפפירוס של המוזאון הבריטי.

הראיות שהביא קניון היו כבדות משקל והמלומדים ברובם קיבלו מיד את דעתו. לא חסרו כמובן ספקנים ונמצאו אף כאלה שהעלו חשד בדבר זיוף מודרני. אך כיום, לאחר שנים רבות של מחקר מעמיק ומקיף בבעיות הלשון, הסגנון והתוכן של החיבור, בהשקפותיו של המחבר ויחסן לדעותיו של אריסטו המובעות ב'פוליטיקה', בהבדלי הנתונים בין 'מדינת האתונאים' לבין מקורות היסטוריים אחרים על תולדות אתונה ומשטרה, ולאחר גילויים ארכאולוגיים מפתיעים באגורה של אתונה, אין עוד ספק ביחס לזהותו של החיבור אף בלבם של החוקרים הספקנים ביותר. אין עוד עוררים על כך שימדינת האתונאים' יצאה מבית מדרשו של אריסטו, הגם שאין אחדות דעות בשאלה אם המורה עצמו ערך אותה ואם אפשר לראותה כפרי עטו ממש, אם לאו.

'מדינת האתונאים' היא מיצירותיו האחרונות של אריסטו. התאריך המאוחר ביותר הנזכר בחיבור הזה הוא שנת האַרכון קפיסופון, היא שנת 329/8 לפסה"נ (פרק נד), ואילו האי סמוס מתואר כנתון לשלטונה של אתונה (פרק סב), שלטון שהסתיים בשנת 322 לפסה"נ, לאחר מלחמת למיה. אין בחיבור כל זכר לתמורות הגדולות שחלו במשטרה המדיני של אתונה באותה שנת 322 לפסה"נ, שהיא גם שנת מותו של אריסטו. מכאן ניתן לקבוע את זמן חיבורה של 'מדינת האתונאים' לשבע שנות חייו האחרונות של אריסטו (329-322 לפסה"נ). ניסיונות לקבוע תאריך מדויק יותר לא הביאו עדיין לתוצאות בטוחות. מכל מקום ברור למדי כי 'מדינת האתונאים' נתחברה זמן רב אחרי כתיבת ה'פוליטיקה' (שבה התאריך האחרון הנזכר הוא מותו של פיליפוס השני מלך מוקדון בשנת 336 לפסה"נ). עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות כי החומר נאסף קודם לכן, שכן נתונים לא מעטים מתולדות משטרה המדיני של אתונה נידונים ב'פוליטיקה'.

'מדינת האתונאים' נחלקת לשני חלקים עיקריים. החלק הראשון (פרקים א-מא) הוא סקירה היסטורית של תולדות משטרה המדיני של אתונה על גלגליו השונים, מראשיתו ועד חידושה של הדמוקרטיה בשנת 403 לפסה"נ. בראשית החיבור, שכאמור השתמרו ממנו קטעים מעטים בלבד, סופר על ההתנחלות האגדית של איון ובניו ועל המסורות האגדיות למחצה בדבר איחודה של אַטיקה סביב אתונה כפוליס אחת בידי המלך תֶּסְאֹוס. הטקסט שבידינו פותח בקטע הדן במשפט האַלקמאונידים, שהואשמו ברצח קילון וחבריו, שניסו לתפוס את השלטון ולכונן טירניה לערך בשנת 632 לפסה"נ.

אחר כך מתואר מצבה החברתי והמדיני של אתונה במאה השביעית לפסה"נ ושלבי התפתחותה של הדמוקרטיה האתונאית מסולון ועד פֶּרִיקְלֵס: הרפורמות של סולון, הטירניה של פֶּיסִיסְטֶרְטוֹס ובניו, גירוש הטירנים והרפורמות של קְלִיסְתֶּנֶס, המשטר בימי מלחמות הפרסים עד מלחמת פְּלוֹפּוֹנֶסוֹס. החלק ההיסטורי מסתיים בדיון מפורט יותר בשתי המהפכות האוליגרכיות של שנות 411 ו-404 לפסה"נ וחידוש הדמוקרטיה שאחריהן. המשטר שנכון בשנת 403 לפסה"נ, עם שוב הדמוקרטים הגולים והסכם החנינה וההתפייסות בין המפלגות, הוא לדעת אריסטו המשטר שהוסיף לשרוד גם בימיו, בשינויים קלים. הסקירה ההיסטורית מסתיימת אפוא בתאריך הזה. בחלק השני (פרקים מב-סט) יש תיאור מפורט של מגננון השלטון הדמוקרטי ששרר באתונה של המאה הרביעית לפסה"נ. תחילה נידון חבר האזרחים וכללי הרישום בו, ואילו עיקרו של התיאור מתרכז במוסדות השלטון – המועצה, הארכונטים ושאר כהונות הנבחרות בגורל, משרות הצבא ופקידים אחרים הנבחרים בהצבעה, ובתי המשפט.

לגבי החלק השני שאב המחבר את ידיעותיו במישרים מניסיון חייו באתונה. היו בידו האמצעים לרכישת הידע הדרוש לו לתיאור סדרי המשטר ששררו בימיו. אולם באשר לחלק הראשון של החיבור היה המחבר תלוי במקורות היסטוריים שעמדו לרשותו. הוא מזכיר במפורש רק היסטוריון אחד, הרודוטוס (פרק יד), שאת דעתו בעניין צדדי למדי הוא מביא; אך הדעת נותנת כי אריסטו השתמש גם בתוקידידס (בעיקר על מהפכת שנת 411 לפסה"נ), בכסנופון (על מהפכת שנת 404/3 לפסה"נ), וכנראה גם באפּוֹרוֹס. הוא הכיר בוודאי

את הכרוניקות המקומיות הרבות שחוברו באתונה במאה הרביעית לפסה"נ (האטידוגרפים). הוא אינו נרתע מללמוד היסטוריה חוקתית מפיוטיו של סולון, שמהם הוא מביא בהרחבה (פרק יב), משירי משתה (פרקים יט-כ), וכתובת כבוד (פרק ז); הוא מזכיר את הלוחות שעליהם נחרתו חוקי סולון והשמורים בסטיו המלך (פרק ז), ואף את המטבעות, המידות והמשקלות הקדומים (פרק י). שימת לב מיוחדת הקדיש לאיסוף מסמכים רשמיים ומצעים פוליטיים של מפלגות: הוא מזכיר שורה של החלטות אספה (psephismata) על שם יוזם ההחלטה (למשל, פרקים יד, כב), בצירוף שם הארכון המציין את השנה, ובבואו לדון במהפכות האוליגרכיות הוא מצטט מסמכים מקוריים חשובים ביותר (פרקים כט-לא, לט).

רבים ושונים היו אפוא מקורותיו של אריסטו על המאות השישית והחמישית לפסה"נ: מסורות, שירים, תעודות, חיבורי היסטוריונים, ממצאים שאנו מכנים אותם 'ארכאולוגיים'. המקורות היו שונים בערכם, בדיוקם ובמגמתם הפוליטית. במיוחד יש להדגיש את דבר המגמתיות: בסוף המאה החמישית לפסה"נ, בתקופה של מהפכות וכינון מחדש של השלטון, כאשר רבו הסיעות והאגודות שעסקו בליבון תאוריה מדינית, בהכנת מצע מעשי ובארגון תפיסת השלטון, רווחה באתונה סיסמה מרכזית אחת – 'משטר האבות' (patris politeia), שאליו יש לחזור ועל פיו יש לכוון את המשטר במדינה. דרקון, סולון, קליסֶתֶנְס – שמם של המחוקקים הקדומים האלה נישא בפי כול; הם היו המייסדים שכונו את 'משטר האבות'. מכאן ההתעניינות שגילו חוגים משכילים בשאלת עברה החוקתית של אתונה. לא היה עניין הקשור במחוקקי העבר שלא שימש נושא לפולמוס, כשכל צד נתלה

באילן גדול לביסוס תכניתו המדינית ודרכו. חוברות על משטרם של מחוקקי העבר הופיעו לרוב. אריסטו ידע היטב את הדבר. למשל, בבואו לספר על שמיטת החובות של סולון הוא דוחה גרסה עוינת למחוקק הזה ונוקט עמדה לטובת גרסתם של הדמוקרטים (פרק ו). עמדה דומה הוא נוקט בעניין הערכת כוונותיו של סולון בחקיקתו (פרק ט). אך הוא לא חש כלל באנכרוניזם הבולט לעין של פרק אחד (פרק ד), שבו מתואר כביכול 'משטרו של דַרְקוֹן, והוא כנראה אחד המוצרים של פולמוסי סוף המאה החמישית לפסה"נ – מסמך שיש ללמוד ממנו אולי על השקפותיהם של האוליגרכים המתונים של סוף המאה החמישית לפסה"נ, אך אין ללמוד ממנו ולא כלום על תקופתו של דַרְקוֹן. ההלל ליתור הזהב' של ימי פְּיסיסטרטוס (פרק טז), או הדגשת השפעתה של מועצת האַרְאֹפּוֹגוֹס בתקופה ההרואית של מלחמות הפרסים (פרק כג), אף הם הדים למסורות פוליטיות שונות שמהן שאב אריסטו לצורך חיבורו וקיבלן כנכונות. אבל דבריו בגנות הדמוקרטיה הקיצונית והדמגוגיה (רק כח), ההוקעה שהוא מוקיע את שלטון האימים של 'שלושים הטירנים' (פרקים לה-לוז), וההערכה החיובית לַתְרַמֶּנְס האיש ולמשטרים מתונים שקמו לזמן קצר בלבד בתקופת המהפכות של השנים 411-403 לפסה"נ (פרקים כח, לג, לו, לח, מ) – אף אלה הם הדים למסורת הפוליטית של זרם המתונים שַתְרַמֶּנְס היה מנהיגם, מסורת העולה בקנה אחד עם דעתו של אריסטו עצמו בדבר דרך הביניים בענייני המדינה, דעה הידועה היטב מן הפוליטיקה' שלו.

מכל הנאמר ברור למדי ש'מדינת האתונאים' אינה נקיייה מפניות ומעיוותים היסטוריים, פרי השקפתם של דורות מאוחרים על עברה

של עירם, ויש אפוא לקרוא בה תוך עירנות למגמתיות הפוליטית של המקורות שעמדו לרשות המחבר. אין החיבור נקי מאידיוקים ענייניים פשוטים ומבלבול כרונולוגי. צריך אפוא לקרוא בו תוך גישה ביקורתית. עם זאת לא נחטא אם נאמר כי החלק הראשון של החיבור עשוי לשמש ספר לימוד יסודי לתולדות משטרה של אתונה במאות השישית-החמישית לפסה"ג, ואילו החלק השני הוא מקור בעל ערך ראשון במעלה להכרת מבנה הדמוקרטיה האתונאית בדור שקיעתה.